

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН В ОКРЕМОМУ ПРОВАДЖЕННІ

FEATURES OF PROTECTION OF FAMILY RIGHTS AND INTERESTS OF PARTICIPANTS OF FAMILY RELATIONS IN SEPARATE PROCEEDINGS

**Костяшкін І.О., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри трудового, земельного та господарського права
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова**

У науковій статті автор розглядає особливості захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин в окремому провадженні, виділяє окремі проблеми у зазначеній сфері. На підставі проведеного дослідження в науковій статті встановлено, що в окремому провадженні здійснюється передусім розв'язання питання про наявність або відсутність певного факту, наявність або відсутність правомочності неповнолітньої особи щодо укладення шлюбу, можливості усиновлення дитини або наявності підстав для встановлення режиму окремого проживання подружжя. Така охорона та захист можливі за наявності загальних, спеціальних та особливих передумов, які законодавчо в правовій доктрині виділяють такі передумови щодо справ про встановлення фактів, які мають юридичне значення. У зв'язку із цим, було визначено особливі передумови щодо інших справ про охорону та захист сімейних прав в окремому провадженні: неможливість чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно, наявність спільної згоди подружжя на встановлення режиму сепарації шлюбу (для встановлення режиму окремого проживання подружжя); вік заявника 16–18 років, наявність обставин, які свідчать про те, що надання права на шлюб неповнолітній особі відповідатиме її інтересам (для надання права на шлюб); відповідність особи заявника вимогам, які ставляться до усиновлювача, відсутність підстав, які свідчать про те, що особа не може бути усиновлювачем, наявність згоди батьків на усиновлення їх дитини, згоди дитини на усиновлення, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити (для усиновлення); наявність письмового договору про те, з ким із них будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей; спільна ініціатива подружжя на розірвання шлюбу (для розірвання шлюбу подружжям, яке має дітей); наявність вироку суду, який набрав законної сили та в якому чітко зазначено, що особу засуджено саме до позбавлення волі, а не до будь-якого іншого виду покарання (для розірвання шлюбу за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі).

Ключові слова: сімейне право, законний інтерес, окреме провадження, загальні, спеціальні та особливі передумови, учасники сімейних відносин.

In the scientific article the author considers the features of protection of family rights and interests of participants in family relations in a separate proceeding, to identify certain problems in this area. Based on the research, the scientific article established that in a separate proceeding, the issue of the presence or absence of a certain fact, the presence or absence of a minor's right to marry, the possibility of adopting a child or the existence of grounds for establishing a separate residence of the spouses. Such protection and protection is possible in the presence of general, special and special preconditions which are legislative. The legal doctrine distinguishes the following preconditions for cases of establishing facts that have legal significance; in this regard, special preconditions were determined for other cases on protection and protection of family rights in separate proceedings: impossibility or unwillingness of the wife and (or) husband to live together, the presence of joint consent of the spouses to establish a regime of separation (to establish a separate regime). residence of the spouses); age of the applicant 16-18 years, the presence of circumstances that indicate that granting the right to marry a minor will meet his interests (to grant the right to marry), the applicant's compliance with the requirements of the adopter, the absence of grounds that a person cannot be an adoptive parent, the presence of parental consent for the adoption of their child, the child's consent for adoption, if he has reached such an age and level of development that can express it (for adoption); the existence of a written agreement on which of them the children will live with, what part of the parents who will live separately will take part in ensuring their living conditions, as well as on the conditions of exercising the right to personal upbringing, joint initiative of the spouses to divorce (for divorce by a couple who has children); the existence of a court judgment which has entered into force and which clearly states that the person is sentenced to imprisonment and not to any other type of punishment (for divorce at the request of either spouse, if one of them is sentenced to imprisonment will).

Key words: family law, legitimate interest, separate proceedings, general, special and special prerequisites, participants in family relations.

Постановка проблеми. Однією з суттєвих ознак будь-якого суб'єктивного права та законного інтересу є можливість примусового захисту останніх у разі їх порушення або неврахування, тобто застосування міри державного примусу до особи, яка порушила чуже право або чужий інтерес [1, с. 58], реального відновлення порушеного права та інтересу [2, с. 62] судом, іншим юрисдикційним органом або самим учасником правовідносин (самозахист). Як визначено у ст. ст. 55 та 124 Конституції, що права та свободи людини і громадянина захищаються судом, юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі, що зумовлює надзвичайно велике значення суду у механізмі захисту прав та законних інтересів учасників приватноправових відносин, в тому числі сімейних прав та інтересів. Їх захист в правовій доктрині визначається як передбачені законом заходи, що здійснюються державними, зазвичай, судовими та іншими органами, і спрямовані на визнання цих прав, поновлення останніх та покладення краю їх порушенням [3, с. 36], як законодавчо закріплена можливість уповноваженої особи використовувати правоохоронні засоби для відновлення

свого порушеного права або його визнання [4, с. 92]; законодавчо забезпечена можливість уповноваженої особи використовувати правоохоронні засоби для відновлення свого порушеного сімейного права або його визнання [5, с. 73]. Належна та безперешкодна реалізація сімейних прав та законних інтересів учасників сімейних відносин, виконання ними сімейних обов'язків неможлива без системи охорони та захисту цих прав та обов'язків, в тому числі судового захисту. Водночас частина цих прав та законних інтересів може бути захищена не в порядку вирішення спору про право, а в неповних провадженнях, передусім в окремому провадженні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика теоретико-правових та прикладних проблем захисту сімейних прав та законних інтересів учасників сімейних відносин в окремому провадженні стала предметом наукових досліджень таких учених, як: І.В. Апопій, М.І. Байрачна, Л.М. Баранова, В.І. Борисова, В.А. Ватрас, І.В. Жилінкова, Л.В. Красицька, М.В. Логвінова, В.П. Мироненко, З.В. Ромовська, О.В. Розгон, О.І. Сафончик, А.А. Скіченко, Л.В. Туманова, Г.В. Чурпіта

та інших. Попри фундаментальний характер багатьох із цих наукових пошуків та досліджень, вони потребують уточнення в аспекті визначення особливостей захисту сімейних прав учасників сімейних відносин саме в окремому провадженні.

Мета статті – провести наукове дослідження особливостей захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин в окремому провадженні, виділити окремі проблеми у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 18 Сімейного кодексу (далі – СК) України кожен учасник сімейних відносин, який досяг 14 років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу. Частина 2 цієї статті передбачає, що способами захисту сімейних прав та інтересів, зокрема, є: встановлення правовідношення (наприклад, визнання батьківства, встановлення факту батьківства, материнства); примусове виконання добровільно невиконаного обов'язку (наприклад, стягнення аліментів); припинення правовідношення, а також його анулювання (наприклад, визнання недійсним шлюбу, недійсним усиновлення, виключення імені особи як матері, батька з актового запису про народження дитини); припинення дій, які порушують сімейні права (наприклад, розірвання шлюбу, скасування усиновлення, припинення права на аліменти, поділ спільної власності подружжя, відібрання дитини); відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права (наприклад, усунення перешкод у здійсненні права на виховання або спілкування, поновлення у батьківських правах, визнання розірвання шлюбу фіктивним); відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором; зміна правовідношення (наприклад, встановлення режиму окремого проживання подружжя, припинення права на утримання у зв'язку із набуттям права власності на нерухоме майно); визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб (наприклад, визнання незаконним рішення про припинення діяльності прийомної сім'ї) [1, с. 58–59; 6; 7, с. 73–74; 8, с. 69; 9, с. 72–74; 10, с. 32–33]. Як бачимо, нас цікавлять передусім такі способи захисту сімейних прав, як встановлення правовідношення або його зміна, оскільки саме такі способи застосовуються в окремому провадженні. Звичайно, позовне провадження є більш частою формою судового захисту сімейних прав та законних інтересів, оскільки найчастіше в учасників сімейних відносин у випадку порушення сімейних прав одного із них, виникає спір про те, чи було порушення права, про види та обсяги відновлення порушених прав. В окремому ж провадженні здійснюється передусім розв'язання питання про наявність або відсутність певного факту, наявність або відсутність правомочності неповнолітньої особи щодо укладення шлюбу, можливості усиновлення дитини або наявності підстав для встановлення режиму окремого проживання подружжя.

Говорячи про встановлення правовідношення судом як один зі способів захисту сімейних прав, слід зазначити, що це діє у випадках, коли той чи інший юридичний факт, який міг би слугувати підставою виникнення сімейного правовідношення, не визнається або оскаржується однією зі сторін. Наприклад, за рішенням суду може бути визнане батьківство або материнство особи відносно певної дитини (ст. ст. 128, 131 СК України), а також встановлено факт батьківства або материнства (ст. ст. 130, 132 СК України). Таким чином, суд своїм рішенням встановлює правовідношення між дитиною та її матір'ю (батьком), внаслідок чого між цими особами виникають відповідні сімейні права та обов'язки [6].

Як вважає Т.Ц. Кашперська, під час розгляду справ у порядку окремого провадження про встановлення фак-

тів, що мають юридичне значення у сфері сімейних правовідносин, відбувається правова охорона сімейних прав та інтересів, яка включає і їх захист. Фактами, які мають значення для охорони сімейних прав та інтересів, слід вважати конкретні життєві обставини, що регламентовані нормами сімейного права і тягнуть за собою виникнення, зміну чи припинення сімейних правовідносин (у тому числі сімейних прав, інтересів та обов'язків). Такими юридичними фактами є факти:

а) родинних відносин між фізичними особами (п. 1 ч. 1 ст. 315 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України)), якщо в силу певних причин зазначений факт не був зареєстрований органами державної реєстрації актів цивільного стану;

б) реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення (п. 4 ч. 1 ст. 315 ЦПК України), якщо в органах державної реєстрації актів цивільного стану не зберігся відповідний запис, у його відновленні було відмовлено або запис може бути відновлений лише на підставі рішення суду про встановлення факту реєстрації акту цивільного стану;

в) батьківства (материнства) – у разі смерті чоловіка, який не перебував у шлюбі з матір'ю дитини (смерті жінки, яка вважала себе матір'ю дитини), якщо запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень проведено за прізвищем матері, а ім'я та по батькові батька дитини записані за вказівкою матері (ч. 1 ст. 135 СК України) або запис про матір дитини, батьки якої невідомі, проведено за рішенням органу опіки та піклування (ч. 2 ст. 135 СК України);

г) проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу (п. 5 ч. 1 ст. 315 ЦПК України), якщо цей факт породжує виникнення, зміну або припинення правовідносин, наприклад, виникнення права спільної сумісної власності на майно, набутого чоловіком і жінкою за час спільного проживання, виникнення права на утримання відповідно до положень ст. 76 СК України тощо;

д) народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження (п. 7 ч. 1 ст. 315 ЦПК України) [6; 11; 12, с. 160–161].

Слід зазначити, що крім розв'язання питання про встановлення факту, що має юридичне значення для учасників сімейних відносин, в порядку окремого провадження відповідно до ст. 293 ЦПК України, також розглядаються справи: про усиновлення, про надання права на шлюб, про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей, за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі, про встановлення режиму окремого проживання за заявою подружжя [13, с. 144].

Справи окремого провадження переважно характеризують як такі, у яких відсутній спір про право, об'єктом судового захисту виступає охоронюваний законом інтерес, а предметом судової діяльності – встановлення певних юридичних фактів і станів із метою подальшого здійснення заінтересованими особами суб'єктивних прав, а також специфічна судова процедура [14, с. 28; 15, с. 65]. Для захисту сімейних прав та законних інтересів учасників сімейних відносин в окремому провадженні, слід дотримуватися ряду передумов. В правовій доктрині передусім йдеться про загальні, спеціальні та особливі передумови; перші мають значення для відкриття провадження у справі та стосуються усіх заяв, які подаються до суду, другі – притаманні лише справам окремого провадження, треті – лише конкретній категорії справ [12, с. 161–162], хоча можуть виділятися лише загальні передумови (які поєднують у собі загальні та спеціальні) та спеціальні передумови (як інша назва особливих передумов) [16, с. 2–3].

В переліку загальних передумов надання права на захист сімейних прав в окремому провадженні, виділяють наступні:

1) об'єктивні позитивні: а) цивільна юрисдикція (заява підлягає розгляду в судах у порядку цивільного судочинства; п. 1 ч. 1 ст. 186 ЦПК України); б) правовий характер вимоги (відсутність закріплення в матеріальному законі певного абстрактного права або способу його захисту, обраного особою, повинна тягнути відсутність права на процес щодо його захисту, хоча дана передумова юридично не закріплена, однак вона впливає із суті вимог щодо охорони права та законного інтересу в окремому провадженні);

2) об'єктивні негативні: а) відсутність рішення або ухвали суду про відмову у відкритті провадження або закриття провадження у справі, які набрали законної сили, у справі того самого заявника, про той самий предмет і з тих самих підстав (п. 2 ч. 1 ст. 186, 255 ЦПК України); б) відсутність у провадженні цього чи іншого суду справи про той самий предмет і з тих самих підстав (п. 3 ч. 1 ст. 186 ЦПК України); в) після смерті фізичної особи, а також у зв'язку з припиненням юридичної особи, які є однією зі сторін у справі, відповідні правовідносини допускають правонаступництво (п. 6 ч. 1 ст. 186 ЦПК України);

3) суб'єктивні: наявність цивільної процесуальної правоздатності у заявника (ст. 46 ЦПК України) та юридична зацікавленість (ч. 1 ст. 4 ЦПК України) [12, с. 161–162; 16, с. 2–3, 112, 122–125].

Якщо говорити про спеціальні передумови звернення до суду із заявою про відкриття окремого провадження у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення, то такими є: а) відсутність спору про право; б) у законі непередбачений інший порядок встановлення фактів, що мають юридичне значення; в) заявник не має іншої можливості одержати або відновити загублений чи знищений документ, який посвідчує факт, що має юридичне значення; г) згідно з законом такі факти породжують юридичні наслідки, тобто від них залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав [12, с. 161–162].

У справах про встановлення факту родинних відносин між фізичними особами (п. 1 ч. 1 ст. 315 ЦПК України) особливою передумовою звернення до суду є відсутність реєстрації даного факту органами державної реєстрації актів цивільного стану; у справах про встановлення фактів реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення (п. 4 ч. 1 ст. 315 ЦПК України) – відсутність в органах державної реєстрації актів цивільного стану відповідного запису; відмова у його відновленні; можливість відновлення запису лише на підставі рішення суду про встановлення факту реєстрації цього акту цивільного стану; у справах про встановлення факту батьківства (ст. 130, ч. 1 ст. 135 СК України) – смерть чоловіка, який не перебував у шлюбі з матір'ю дитини; проведення запису про батька дитини у Книзі реєстрації народжень за прізвиськом матері, а ім'я та по батькові батька дитини – за вказівкою матері; у справах про встановлення факту материнства (ст. 132, ч. 2 ст. 135 СК України) – смерть жінки, яка вважала себе матір'ю дитини; проведення державної реєстрації народження дитини за рішенням органу опіки та піклування; у справах про встановлення факту народження особи в певний час (п. 7 ч. 1 ст. 315 ЦПК України) – можливість реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження, що може бути зумовлена різними обставинами, у тому числі й обставинами суспільно-політичного життя країни [12, с. 162–163].

Як зазначає Г.В. Чурпіта, рішення суду у справах про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу не є підставою для виникнення цивіль-

них, сімейних та інших прав зазначених суб'єктів. Відповідні права чоловіка та жінки, які проживають однією сім'єю без шлюбу, виникають внаслідок факту спільного проживання, а рішенням суду лише підтверджується наявність такого факту, тобто створюються умови для здійснення цих прав. Таким чином, особливістю здійснення та захисту цивільних, сімейних та інших прав чоловіка та жінки, які проживають однією сім'єю без шлюбу, є нерозривний зв'язок механізму здійснення відповідних прав із механізмом їх захисту, що виявляється в умовній формулі – «здійснення прав через їх захист» [17, с. 17].

На жаль, в правовій доктрині не визначені спеціальні та особливі передумови звернення до суду щодо захисту та охорони інших сімейних прав та законних інтересів, які вирішуються в порядку окремого провадження, зокрема щодо усиновлення, надання права на шлюб, розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей, за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі, встановлення режиму окремого проживання за заявою подружжя. Водночас можна точно зазначити, що такими передумовами є відсутність спору про право, відсутність іншого порядку розв'язання цього питання (за винятком встановлення режиму окремого проживання подружжя, який може бути встановлений судом і в позовному провадженні). Особливими передумовами для звернення до суду щодо захисту та охорони інших сімейних прав та законних інтересів, які вирішуються в порядку окремого провадження, на нашу думку, є: неможливість чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно, наявність спільної згоди подружжя на встановлення режиму сепарації шлюбу (для встановлення режиму окремого проживання подружжя); вік заявника 16–18 років, наявність обставин, які свідчать про те, що надання права на шлюб неповнолітній особі відповідатиме її інтересам (для надання права на шлюб), відповідність особи заявника вимогам, які ставляться до усиновлювача, відсутність підстав, які свідчать про те, що особа не може бути усиновлювачем, наявність згоди батьків на усиновлення їх дитини, згоди дитини на усиновлення, якщо вона досягла такого віку та рівня розв'язку, що може її висловити (для усиновлення); наявність письмового договору про те, з ким із них будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей, спільна ініціатива подружжя на розірвання шлюбу (для розірвання шлюбу подружжям, яке має дітей); наявність вироку суду, який набрав законної сили та в якому чітко зазначено, що особу засуджено саме до позбавлення волі, а не до будь-якого іншого виду покарання (для розірвання шлюбу за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі).

Висновки та пропозиції. Таким чином, можна стверджувати про те, що в окремому провадженні здійснюється передусім розв'язання питання про наявність або відсутність певного факту, наявність або відсутність правомочності неповнолітньої особи щодо укладення шлюбу, можливості усиновлення дитини або наявності підстав для встановлення режиму окремого проживання подружжя. Така охорона та захист можливі за наявності загальних, спеціальних та особливих передумов, які законодавчо в правовій доктрині виділяють такі передумови щодо справ про встановлення фактів, які мають юридичне значення; у зв'язку із цим, було визначено такі передумови щодо інших справ про охорону та захист сімейних прав в окремому провадженні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 532 с.
2. Ромовська З.В. Українське сімейне право : підручник. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.
3. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за ред. Ю.С. Червоного. Київ : Істина, 2003. 464 с.
4. Мироненко В.П., Пилипенко С.А. Сімейне право : підручник. Київ : Правова єдність, 2008. 477 с.

5. Сімейне право України : підручник / за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 264 с.
6. Сімейний кодекс України: прийнятий 10 січня 2002 року. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text/>
7. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. С.Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С.Я.; КНТ, 2008. 1248 с.
8. Гузь Л.Є., Гузь А.В. Судово-практичний коментар до Сімейного кодексу України. Харків : Фактор, 2011. 576 с.
9. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар / за ред. І.В. Жилінкової. Харків : Ксилон, 2008. 855 с.
10. Аполій І.В. Сімейне право : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 360 с.
11. Цивільний процесуальний кодекс України: прийнятий 18 березня 2004 року. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text/>
12. Кашперська Т.Ц. Окреме провадження у справах про встановлення фактів, що мають значення для охорони сімейних прав та інтересів : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право»; Київ : 2015. 194 с.
13. Євко В.Ю. Особливості судового захисту сімейних прав. Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяченої світлій пам'яті проф. О.А. Пушкіна, Харків, 25 травня 2018 р. Харків : ХНУВС, 2017. С. 142–145.
14. Окреме провадження: монографія / В.В. Комаров, Г.О. Світлична, І.В. Удальцова / за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2011. 312 с.
15. Скіченко А.А. Розгляд судом справ про захист особистих немайнових прав подружжя : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право»; Івано-Франківськ, 2021. 200 с.
16. Лузан Т.Л. Встановлення фактів, що мають юридичне значення в сімейних відносинах, в окремому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ : 2017. 274 с.
17. Чурпіта Г.В. Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства. Автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ : 2016. 42 с.